

בית החולים בספרות ההלכה

ד"ר אברהם שטינברג

בתי חולים יהודיים כלליים, במובן המקובל והמודרני, נוסדו רק במאה הי"ח למנינים¹. אמנם תוארו בתי חולים מיוחדים — לתנאים ולצרכים ספציפיים — כבר בתקופות קדומות², אך היו אלה יותר בתי מחסה לעניים, גרים וחולים, שלא שימשו כמקומות איבחון וטיפול כמטרה בלעדית או עיקרית.

עד כמה שידעתי מגעת מוזכר בית-חולים — במובן המקובל — לראשונה בספרות השאלות והתשובות רק ע"י ר' יחזקאל לנדא, בתשובה שנכתבה בשנת תקנ"א, היינו 1791³, ורק מאז יכולים אנו למצוא מקורות לדיונים הלכתיים סביב בית-החולים כמוסד ידוע ומקובל.

במשך כל שנות ההיסטוריה היהודית — עד המאה הי"ח — לא הורגש הצורך הציבורי בייסוד בתי-חולים משום החוש המשפחתי שהיה מפותח בין היהודים יותר מאשר בין האוכלוסיה הכללית, ומחמת דאגתם המרובה לטיפול בתי בחולה.

עם התפתחות הרפואה החדישה והתפתחות בתי-החולים בעולם הרחב מחד, והתפוררות חלקית של היחסים המשפחתיים ההדוקים-מאידך, הורגש הצורך והיתרון בטיפול בחולים מסויימים במסגרת ממוסדת של בתי-חולים יהודיים. מאז „חדר" בית-החולים גם לספרות ההלכה — אם כמקום שממנו יוצאות

1 המדובר בבית-החולים של הקהילה הספרדית בלונדון שנוסד ב'1747; בית-החולים היהודי בברלין — 1753; בברסלאו — 1760; בפריס — 1836; בניו-יורק — 1852; ובירושלים — 1854 (ראה מאמרם של ד"ר קוטק ופרופ' ליבוביץ בגליון זה, ומאמרו של י. ליבוביץ באנציקלופדיה העברית, ע' בית-חולים, עמ' 601—602).

2 דוגמאות לכך הם „הקדשים" השונים, שידועים כבר מתחילת המאה הי"ג — ראה במאמרו של ד"ר קוטק בגליון זה, או דוגמת בית-החולים שנוסד בשעת מגפת הדבר בגטו של רומא ב'1656 ותואר יפה ע"י ר' יעקב צהלון, בספרו אוצר החיים, דף כא.

3 התשובה היא בשו"ת נוב"י מהדו"ת, חאה"ע, סי' ס"ה ומתייחסת לעדות של אדם אודות יהודי שהיה מאושפז ב„הושפיטאל" ומת שם, ונוגע הדבר לענין היתר עגונה, ע"ש. ואגב, המונח הוספיטאל מקובל בספרות ההלכה עד לתקופה האחרונה, וזהו השם הלוועזי לבית-חולים. מקור השם לטיני — HOSPES שפירושו אורח, והדבר נובע מהעובדה שבראשית היחסדות מוסדות האשפוז היו הם מיועדים, כאמור, לשמש כמקום אירוח ומחסה לעניים ולגרים בעיר. בעברית החדשה התקבל המונח „אשפוז", מהמקור הארמי אושפיזא, שפירושו אירוח ואיכסון (לדוגמא בגטין מ"ד ע"ב, מגילה כ"ו ע"א, תוספתא מע"ש, א, יג ועוד), וכנראה שהמקור הוא אותו שם לטיני HOSPES.

השאלות והבעיות הכלליות והעקרוניות של רפואה והלכה, ואם כמקום שבו מיושמות חלק מבעיות אלו הלכה למעשה ודורשות פתרון במסגרת בית החולים.

במאמר זה ברצוני לסכם את ההיבטים המיוחדים והאופייניים של בעיות רפואה והלכה במסגרת בית-החולים. כאמור לעיל, מוזכר בית-החולים בספרות ההלכה גם בהיבטים כלליים, אשר הבעיה והפתרון אינם חלים לגבי בית-החולים כמוסד, אלא לגבי הרופא, החולה או מצב רפואי כשלעצמו. היבטים אלו לא ידונו במאמר זה.

**

בתי-חולים מסויימים, „זכו“ להכנס לספרות השאלות ותשובות בשמם, שהרי אופייה של ספרות זו הוא בכך, שהפוסקים מתייחסים לשאלות ועניינים אינדיבידואליים, כפי שהופנו אליהם ע"י השואלים. בתקופתנו-אנו — יותר מכל בית-חולים מוזכר בית-החולים שערי-צדק בספרות התשובות של רבני דורנו, עקב אופיו המיוחד של מוסד זה וזיקתו להלכה.

מסיבה זו פסק הרב יחיאל יעקב וינברג⁴ ביחס לדרך תשובה למי שהסיע את חברו במכוניתו וקרתה תאונה והנוסע נהרג, וכתב: „שיתן צדקה כפי כוחו פדיון נפש, ואם יש לנהרג בנים נצרכים יתן להם, ואם לאו — יתן לבית-החולים שערי-צדק אשר בירושלים עיה"ק, אשר מתנהג בתכלית הכשרות בהנהלת הרופא המובהק ויר"ש מצויין ד"ר פ' שלזינגער נ"י...“.

בתהליך בנייתו של המבנה החדש של ביה"ח שערי-צדק — אשר גליון זה יוצא לאור במיוחד לציון מאורע חשוב ונכבד זה — הופנו הרבה בעיות טכניות-רפואיות לפוסקים שונים, ובעיקר למכון המדעי-טכנולוגי לבעיות ההלכה⁵, ואשר הפתרונות ההלכתיים שניתנו עבור בית-החולים הזה הינם בעלי משמעות עקרונית לבתי-חולים אחרים ולמוסדות מגוונים המשתמשים בשכלולים טכנולוגיים מודרניים. שאלה מעניינת בתהליך בניית המבנה החדש הופנתה לרב יצחק יעקב וייס, הראב"ד של העדה החרדית בירושלים⁶ — „בענין הפסקת בניית בית-החולים החדש בחול-המועד, אשר מלבד גרימת הפסד ממון יגרום עוד לעיכוב גמר הבנין לזמן ממושך, ונשאלה השאלה אי אריך לבנות בחוה"מ, והשבתי שא"א להתיר העבודה בחוה"מ מכמה טעמים...“.

אכן לא רק שאלות של טכנולוגיה רפואית והלכה יוצאות מבית-החולים הזה, אלא הרבה שאלות מגוונות ועקרוניות בכל תחומי הרפואה וההלכה מופנות לפוסקי דורנו, וחלקן מתפרסמות בספרי השו"ת שלהם. במיוחד יש

4 שו"ת שרידי אש, ח"ג, סי' פ"ח.

5 ראה מאמרם על חלק מהבעיות הללו בגליון זה.

6 שו"ת מנחת יצחק, ח"ו, סי' נ"ב.

לציין את עשרות התשובות לרופאי בית-החולים ולהנהלתו ע"י הרב אליעזר יהודה וולדינברג, אב"ד בירושלים, בספריו „ציץ אליעזר“.

ברור ומובן הדבר, שאין שערי-צדק בית-החולים היחיד שממנו יוצאות שאלות בתחומי הרפואה וההלכה, אלא שלא תמיד מוזכרים בת-החולים בשמם ובמקומם. בכל זאת ניתן להביא מספר דוגמאות על בת-חולים שהוזכרו בספרות השו"ת: בית-החולים בבראד („שהוחזק באיסור כניסת כהנים...“);⁷ בית-החולים הדסה בירושלים;⁸ בית-החולים הישראלי היחיד ליהודי מצרים בקהיר, שהתנהל בחסות ועד הקהילה הישראלית בקהיר,⁹ ועוד.

**

והנה מבחינה הלכתית מצינו שלושה נושאים כלליים שבהם תופס בית-החולים כמופד מעמד מיוחד ונידון בספרות השאלות ותשובות:

- א. כמבנה וכמוסד בעל אופי ציבורי-ייחודי;
- ב. שהיה ועבודה בין כתלי מוסד זה;
- ג. מעמד מיוחד בבעיית היתרי עגונות.

א. מבנה בית-החולים והמוסד כמקום אישפוז

1. חיוב מזוזה — בית-חולים שבבעלות נכרית, אין החדרים ששוכבים שם חולים חייבים במזוזה.¹⁰ ואם בית החולים הזה מיוחד לחולים יהודיים, יש לראות את כל הבנין כמושאל לכלל היהודים שבעיר והחדרים חייבים במזוזה.¹¹ אכן חיוב זה הוא רק מדרבנן.¹² אבל בת-חולים בבעלות יהודית — חייבים החדרים של החולים במזוזה מדאורייתא.¹³ וביחס לחדרי הרופאים וצוות העובדים בבית-החולים — יש המחייבים ויש הפוטרים, יש האומרים לקבוע מזוזה בלי ברכה, ויש אומרים לקבועה עם ברכה.¹⁴

7 שו"ת טוטו"ד מהדו"ג, ח"ב, סי' רמ"ח.

8 למשל בשו"ת היכל יצחק, האו"ח, סי' מ"ו.

9 שו"ת יביע אומר, ח"א, חו"ד, סי' ו'.

10 שו"ת אבני נזר, חו"ד, ח"ב, סי' ש"פ. וכן פסק החיד"א בברכ"י יו"ד רפ"ו סק"ג ובשו"ת חיים שאל, ח"ב, סי' כ"ב ש"הלזיראטור" פטורים ממזוזה, ויודעים אנו שהלאזאראטות הם בת-החולים למצורעים — ראה מאמרו של ד"ר קוטק בגליון זה. אכן, ראה בספר לב אברהם, ח"א, פ"ה, הע' 53, מה שהקשה על כך.

11 שו"ת מהרש"ם, ח"ו, סי' מ"ו.

12 ראה בקונטרס חובת הדר, על התשובה הנ"ל של המהרש"ם מנכדו — בירור ארוך על חיוב המזוזה בבית-חולים.

13 שו"ת שבט הלוי, חו"ד, סי' קנ"ו.

14 ראה סכום שיטות אלו בספר לב אברהם, ח"א, פ"ה, סכ"ג.

2. ערובי חצרות — יהודי הממונה ע"י הממשלה להשגיח על בית-החולים והוא דר שם בדירה המיוחדת לו — עליו לעשות עירובי חצרות כדי שיכול לטלטל מדירתו לבית-החולים.¹⁵

ב. שהיה ועבודה בין כתלי בית-החולים

הרבה בעיות רפואיות-הלכתיות יוצאות מבין כתלי בתי-החולים, שהרי החולים והמחלות הבעייתיים נמצאים היום בבתי-חולים. אכן, באופן מהותי אין ייחודיות לבית-החולים בנושאים רבים אלו, כגון קביעת רגע-המות, המתת-חסד, ניתוחי מתים, הפלות, הזרעה מלאכותית, ועוד. אלו הן בעיות כלליות ועקרוניות ולא יידונו במסגרת מאמר זה. אכן, מתעוררות בעיות הלכתיות שונות בעצם השהיה ו/או העבודה בתוך המוסד הרפואי — הן של הרופאים והצוות הרפואי והן של החולים והמבקרים.

1. שבת — אחת הבעיות המרכזיות והקשות ביותר היא העבודה בשבת בבית-החולים. השאלות נוגעות לרופאים ולצוות הרפואי המטפל ישירות בחולה ונוגעות גם לצוות הטכני והאדמיניסטרטיבי בבית-החולים.

מצד אחד קיים הכלל ההלכתי, שאפילו ספק פקוח נפש דוחה שבת, ולכן מותר לחלל שבת עבור חולים מסוכנים, ויש מקום להקל באיסורים מסויימים גם עבור חולים שאין בהם סכנה. אך מאידך, יש למעט ככל האפשר באיסורי שבת ולבחור בפתרון הפוגע באיסורים קלים יותר מבחינת השבת, גם בעת הטפול בחולים. בחירת שביל הזהב בשטח זה היא קשה במיוחד בבית החולים ונכתבו על כך הרבה דיונים, בירורים ופתרונות טכנולוגיים והלכתיים.¹⁶ הבעיות העיקריות בעבודה הרפואית בשבת בבית-החולים הן הכתיבה, הבישול והפעלת מכשירים חשמליים מגוונים (רנטגן, אק"ג, אוטוסקופ, מעלית, טלפון וכיו"ב).¹⁷ ההקלות ההלכתיות בעבודה בשבת בבית-החולים מבוססות הן ומקובלות, וכפי שכותב הרב הרצוג¹⁸: „ואם אנו מיקלים בבתי-החולים לא יבואו להקל בחוץ, שהכל יודעים שלחולים יש להקל“.

2. כהנים — בעיה קשה נוספת היא שהיתם של כהנים בין כתלי בית-החולים. הבעיה נוגעת לכהן חולה המאושפז, נוגעת היא לכהן הרוצה לקבל משרה ולעבוד בבית-חולים, ונוגעת לכהן הבא לבקר את קרובו או ידידו

15 שו"ת מהרש"ם, ח"ו, סי' י"ז.

16 דוגמאות לבעיות הפעלת בית-חולים מודרני בשבת ופתרון ראה להלן במאמרו של הרב הלפרין — המכון המדעי-הטכנולוגי לבעיות הלכה. וכן ראה מאמרם של הרב י. נויבירט — ון דייק בספר אסיא, עמ' 3-11 בענין הפעלת חדר מיון בשבת.

17 בגלל הסיכון ההלכתי בעבודה בשבת בבי"ח פסק בשו"ת מנחת יצחק, ח"ג, סי' כ', שאין ליעץ ליהודי שומר תורה לקבל על עצמו מקצוע של טכנאי רנטגן, עיי"ש.

18 שו"ת היכל יצחק, חאו"ה, סי' ל.

המאושפז. הבעיה נובעת מהשכיחות הגבוהה של מתים בבית-החולים, ולעתים היא נובעת מסדרי המבנה של בית-החולים — אם אין הפרדה נכונה על פי ההלכה מחדר המתים.

ביחס לאישפוז כהן חולה ניסח את השאלה הרב יעקב ברייש כדלקמן: ¹⁹ „אי מותר לכהן חולה להכנס לבית החולים הכללי להתרפאות, היות ידוע שבכל יום יש בשם מתים והכהן החולה אינו בכלל סכנת נפשות, חדא, דיכל להתרפאות בבית ע"י רופאים וגם כמה פעמים שהמחלה בעצמה אינו בגדר אף של ספק פקוח נפש, ומ"מ הכהנים אינם נוהרים בזה ומהו ההיתר?”

בשאלה זו דנו כבר לפני כן פוסקים אחדים: המהרש"ם ²⁰ מיקל אף במחלה שאין בה סכנה; גם המהר"ש ²¹ התיר אף בחולה שאין בו סכנה, אכן רק באופן שידוע שחדר המתים אינו מחובר לבית-החולים; הגר"מ אראק ²² התיר בחולה שיש בו סכנה — אף שיוכל לשכב במקום אחר אלא שנוח לו לשכב בבית-החולים. הרב ברייש מסיק בתשובתו הנ"ל: „המורם לנו מכל הנ"ל, דיש סברות להתיר אפשר גם בעיירות שרובן ישראל, אכן מפני שמדמין נעשה מעשה וח"ו להתיר בעיירות שרובן ורוב מתים ישראל, אכן בני"ד (היינו בבית-חולים של גויים) שרוב מתי עכו"ם, ודאי יש להתיר, ואף דלמראית עין אין חשש סכנה” ²³.

בעיה אחרת שעורר הרב ברייש ²⁴ היא, האם מותר לאשת כהן ללדת בבית-חולים כללי וזאת עפ"י המבואר בשולחן ערוך ²⁵, שאסור לטמא הקטן שהוא כהן בידים. מסקנתו להקל, אפילו במקום שרוב המתים הם יהודים. אכן הגרש"ו אויערבך ²⁶ פסק, שאם אפשר ואין כל התנגדות מצד הרופא — יש לקחת את התינוק הביתה כעבור עשרים וארבע שעות ²⁷.

שאלה אחרת היא האם מותר לכהן לקבל משרה כלשהי בבית-החולים? אחד הפוסקים ²⁸ כתב, שמותר הדבר, כיון שדנים על כל דבר לפי מה שהוא עכשיו, וכעת נכנס לעבוד בהיתר, ואפילו אם אח"כ יודמן מת יהודי בבית-החולים נקראת עבודתו שהיא לצורך החולים המסוכנים. ולעומתו כתב פוסק

19 שו"ת חלקת יעקב, ח"א, סי' כ"ז.

20 שו"ת מהרש"ם, ח"ב, סי' רל"ג.

21 שו"ת מהר"ש, מהדו"ג, סי' כ"ז.

22 בקונטרס וילק"י, תרע"ב, סי' ע"ד.

23 וראה עוד בנידון בשו"ת פרשת מרדכי, חאו"ה, סי' ט'.

24 שו"ת חלקת יעקב, ח"א, סי' כ"ח.

25 שו"ע יו"ד, רס"י שע"ד.

26 וראה בלב אברהם, ח"א, פכ"א, הע' 10 בשמו.

27 וראה עוד בשו"ת שבט הלוי, חיו"ד, סי' ר"ה.

28 שו"ת טו"ט, מהדו"ג, ח"ב, סי' רי"ב. וראה גם בשו"ת ציץ אליעזר, ח"ד, סי' ד',

אות ט'.

אחר²⁹, שמותר רק אם מדובר בבית-חולים שרוב החולים בו הם נכרים ויתנה עם הנהלת בית-החולים שאם יהיה מת ישראל יצא משם, ואפילו כשידע שיש שם חולה יהודי שהוא גוסס — יצטרך לצאת. אך אם עבודתו היא כזו, שיצטרך להשאר עם החולים שבטפולו ולא יוכל לצאת כשהיה שם מת יהודי — אפילו אם יעבור לחדר אחר — אין בזה שום מקום להתיר.

והשאלה השלישית ביחס לכהן בבית-חולים היא, אם מותר לו לבקר אצל חולה המאושפז שם. יש מי שפסק³⁰, שאם זה בית-חולים של נכרים, יש להתיר לכהן לבקר חולה לצורך גדול, כגון מפני צער הגדול כשאביו או בנו מאושפזים שם, או משום שלום המשפחה — כשאשתו או קרוביה מאושפזים שם. עליו לברר עד כמה שאפשר אם אין באותו זמן מת יהודי, אבל אם אינו יכול לברר זאת — רשאי לסמוך על כך שרוב החולים לחיים, והמתים הם מהנכרים, שהם הרוב הגדול מהמאושפזים. מאידך, פוסקים אחרים³¹ אסרו לכהן להיכנס לבתי-החולים הגדולים לקיים מצות בקור חולים.

והנה בתי-חולים רבים ניסו לתקן את בעיות תומאת הכהנים ע"י הרחקת המבנה של חדר המתים וחדרי הפתולוגיה והאנטומיה מהמבנים לאישפוז ולטיפול בחיים, או להפריד ביניהם ע"י דלתות מיוחדות העונות על דרישות ההפרדה מצד ההלכה. אכן, עדיין נשארת הבעיה של הנפטרים בתוך חדרי האישפוז — עד להוצאתם לחדר המתים. זאת הן מצד דין, „אהל המת“ והן מצד הבעיה של „סוף תומאה לצאת“, דהיינו שכל מקום שהנפטר עומד להיות מועבר אליו, הרי מרגע פטירתו עד העברתו בפועל — חלים על המקום המיועד למעבר דיני תומאה, שהכניסה לכהן אסורה בו. לצורך פתרון הבעיה הוּו הציע המכון המדעי-טכנולוגי לבעיות הלכה בעלת מבנה מיוחד, שמבחינת הגודל, הגובה מעל פני הקרקע, החומר שממנו היא בנויה וכיוצ"ב — יתאימו לדרישות הבידוד של המת על-פי ההלכה, כך שכל תומאה של המת תצטמצם לתוך העגלה, ובכך יימנע דין אוהל המת ביחס לחדר בו הוא שרוי, וכל הפרודורים והמעברים יינצלו מדין „סוף תומאה לצאת“. הרב לוי יצחק הלפרין מהמכון הג"ל פרסם קונטרס מיוחד עם בירור הלכתי והצעה טכנולוגית מפורטת להצעת העגלה הזו בשם „בעיית הכהנים בבתי חולים“³². הצעה זו נידונה ע"י רבים מפוסקי דורנו — יש שהסכימו לה, ויש שפסקו בהיתר זה³³.

29 שו"ת אגרות משה, חיו"ד, ח"א, סי' רמ"ח. וראה עוד בשו"ת מלמד להועיל, ח"ב, סי' קל"ו.
30 שו"ת אגרות משה, חיו"ד, ח"ב, סי' קס"ו.

31 שערים המצויינים בהלכה, סי' ר"ב סק"ו, ושו"ת שבט הלוי, חיו"ד, סי' ר"ה. וראה עוד בכליבו אבלות, עמ' 19.

32 וראה סיכום הדברים באסיא כ"א, תשל"ח, עמ' 32—33.

33 בין המפקקים: הגר"י וייס, בשו"ת מנחת יצחק, ח"ו, סי' קל"ח שמסיק: „אבל כבר כתבתי דחושש אני מלעשות מעשה לכתחילה, כיון שיש כמה עקולי ופשוטי בבירור הלכה זו למעשה. וגם קשה במציאות להמציא כלי כזה שתהיה תואמת בכל הפרטים

3. כשרות — בעיה נוספת של אישפוז בבית-החולים היא שאלת הכשרות. כמובן, שאם ניתן להתאשפוז בבית-חולים השומר על הכשרות, או אם ניתן להביא אוכל כשר עבור החולה מהחוץ — אין כל היתר לאכול מאכלות אסורים. אכן השאלה מתעוררת כשאין אפשרות כזו, ובעיקר היא נידונה ביחס לשוטה, שלא ניתן להחזיקו בבית ויש למוסרו למוסדות אשפוז. החתם סופר³⁴ פסק, שמותר להכניס ילד שוטה לבית-חולים של נכרים לשם טיפול ממושך וכשיגיע לבן י"ג שנים ויום אחד יוציאוהו משם, „אולם על כל פנים זה מעיקר הדין, ומכל מקום העידו קדמונינו ז"ל, שמכיון שמאכלות אסורות בנערות מטמטמים הלב ומולידים לו טבע רע, עדיין אני אומר מוטב שיהיה שוטה כל ימיו ואל יהי רשע שעשה אחת לפני המקום". פוסק אחר³⁵ כתב, שמותר לאשפוז שוטה בבית-חולים של נכרים בתנאי שיסודר שיאכילוהו אוכל שלכל היותר יש בו רק איסור דרבנן ולא איסור מן התורה — אם אין בו סכנה, ובתנאי שאובחן באמת כחסר דעה שייחשב כשוטה. ואחד מפוסקי דורנו פסק³⁶, שחולה שאין בו סכנה אף אם מתנהג בפראות וברשעות, אין להכניסו לבית-חולים — גם לצורך ריפוי — אם מאכילים שם מאכלות אסורות. ואם יש בו סכנה — מותר, בתנאי שמדובר באדם שיודע להשמר רק במה שזקוק לרפואתו ולא יתפתה בתאוותו לאכול איסורים שלא לצורך, אבל במקרה שקיים חשש כזה — אסור³⁷.

3. בעיות היתרי עגונות

מקום מיוחד תופס בית-החולים כמוסד בענין היתר עגונות. השאלה היא ביחס לעדות הנהלת בית-החולים של נכרים, או עדותם של עובדים נכרים מסויימים (כגון רופאים, פקידי קבלה ורישום, וכד'), המעידים על יהודי שאושפז אצלם ונפטר. הבעיה ההלכתית היא האם דינם כדין ערכאות של עובדי כוכבים

ופרטי פרטים כפי הלכה לעשות מעשה, וביותר הרי מזמן לזמן מתקלקל וצריכים לתקן או לעשות כלי אחרת. ובשינוי מעט נשתנתה ההלכה וע"כ אין לעשות מעשה בזה. וכן הרש"ז אויערבך, בספר הזכרון להגר"י אברמסקי, עמ' רפ"ג — מפקפק בהצעה זו ומאריך לדון ביסודות הבעיה.

הרב הלפרין מוציא לאור ספר בשם „טהרת פתחים" ובו דיון ופירוט של הצעתו תוך התייחסות לפסקיהם של גדולי הדור בנידון.

34 שו"ת חת"ס, חאו"ח, סי' פ"ג.

35 שו"ת מלמד להועיל, ח"ב, סי' ל"א.

36 שו"ת אגרות משה, חיו"ד, ח"ב, סי' נ"ט.

37 וראה עוד מה שכתב החזו"א בקובץ אגרות, ח"א, אגרת קמ"ד לחולה בבית-חולים: „אם אפשר להזהר מבשר אפשר להחמיר, אולם אם עפ"י הרופאים נחוץ — אין להחמיר גם בזה. המרק יותר קל מהבשר עצמו. בחלב ומאכלים אחרים אין להחמיר כלל". וע"ע בשו"ת מהר"ם שיק, חאו"ח, סי' קס"ג.

— שאינם נאמנים, או שדינם כשאר עובדי כוכבים המסיחים לפי תומם — ונאמנים³⁸. בתשובות רבות מובאות נוסחאות העדויות של גורמים אלו, והפוסקים דנים בהיבטים שונים של מהימנותם להתיר את העגונה. בעיקר דנו בעדות כתובה שהועתקה מפנקס הנפטרים שנכתב ע"י פקיד, ששמע מפי הרופא שקבע את המוות — מעוט הפוסקים לא קבלו עדות זו כמספקת, אך רובם פסקו להקל ולסמוך על עדות זו מטעמים שונים, ובעיקר משום שבדקו את סדרי קביעת המוות, הזיהוי והרישום הנהוגים על פי החוק בבתי-החולים והגיעו למסקנה שסדרים אלו מהימנים³⁹.

38 עסיי שו"ע אה"ע, סי' י"ז סי"ד.

39 ראה סיכום הדעות האלו באוזה"ט, סי' י"ז סק"ג, אות י"ג. וראה עוד בגידון בשו"ת מהר"ש אנגל, ח"ו, סי' פ"ז וסי' קמ"ו; שו"ת אחיעזר, חאה"ע, סי' י"ב; שו"ת ישועות מלכו, חאה"ע, סי' כ"ז; שו"ת מהרש"ם, ח"ב, סי' מ"ח; שם, ח"ד, סי' קכ"ח; שו"ת מקדשי השם, סי' מ"ג — שאף הם דנו בשאלה זו ולא הובאו באוזה"ט, שם.

ה ע ר ה : באיתור חלק מהמקורות ההלכתיים נעזרתי ע"י חיפוש ממוכן באמצעות המחשב במסגרת פרויקט השו"ת שליך המכון לאיחזור מידע ובלשנות חישובית באוניברסיטת בראילן.